

що була зосереджена у монастирських бібліотеках відносились до моральних аспектів: самі монастирі взяли на себе утвердження моральних норм у суспільстві, що вироблялися під впливом візантійських взірців. Монастирі також нерозривно були пов'язані з процесом виховання молоді: існував звичай у сім'ях віддавати дітей на виховання й навчання до монастирів. Вивчення Псалтиря тут складало основу навчання: знання її напам'ять було вельми частим явищем у монастирях. Однак, завдяки широким за тематикою книжковим зібранням, учні, що перебували у монастирях, могли розширювати свої знання: читали твори Єфрема Сиріна, Діонісія Ареопігита, Ісаака Сиріна, Василя Великого, Іоанна Златоуста, патерики. Через це у монастирських бібліотеках ці книги зустрічають у більшій кількості примірників.

Однак слід зазначити, що досить суворий і дуже специфічний принцип підбору книг до церковних і монастирських бібліотек, що діяв протягом сотень років, мав і негативний вплив на формування писемної культури Русі-України, а саме відсікав і прирікав на зникнення все те, що не входило до списків рекомендованої літератури. У кожній окремо взятої книги було не багато шансів, щоб оминати все підводне каміння, яке траплялося на її довгому історичному шляху.

Сприятливі для самобутнього розвитку писемної культури умови почали поступово згортатися у зв'язку з переходом Київської митрополії під церковну юрисдикцію Московського патріархату після 1686 р. Під проводом уніфікації церкви і монастирів, ліквідації проявів "латинства" із церковно-монастирської практики вилучалося все, що нагадувало про особливий історичний шлях і національну своєрідність створення писемної культури України. Проведена через сто років по тому скатерининська секуляризація монастирських маєтностей, підірвала не лише матеріальну основу їх діяльності, а поставила у залежність від великоросійського центру всю діяльність, в тому числі й книжкову. Протягом віків монастирські бібліотеки були найбільшими книжковими зібраннями, які існували на території Русі-України. Адже сам факт накопичення книг у монастирських бібліотеках має неперехідне значення. Завдяки цьому у складі монастирських бібліотек дійшли до нашого часу неоціненні пам'ятки давньої руської і слов'янської писемної культури. Створена суспільством для задоволення фундаментальної соціальної потреби у пізнанні, бібліотека була й є універсальним засобом збереження великих документальних свідчень різних епох людського буття і забезпечує доступ суспільству до цих джерел.

УНІЙНІ РЕФЛЕКСІЇ ПОСТФЛОРЕНТІЙСЬКОГО 20-ЛІТТЯ В ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО РЕГІОНУ

Незважаючи на вселенський статус Ферраро-Флорентійського собору, схвалена на ньому унія православної та католицької Церков викликала неоднозначні, а нерідко й вкрай негативні реакції. Особливо це зауваження стосується православного Сходу, де сама ідея міжцерковного об'єднання віки поспіль піддавалася нищівній критиці, а у випадках реальних спроб запровадження унії зустрічала рішучий спротив з боку окремих ревнителів візантійської ортодоксії та їхніх прибічників. Не стала винятком з цього правила й православна Русь, духовний провід якої та віруюча паства, а згодом і дослідники різних галузей гуманітарних знань, так і не дійшли спільної думки щодо канонічності Ферраро-Флорентійської унії, а відтак і правової основи її запровадження.

Зрештою, точаться з цього приводу богословські суперечки й дотепер. Через те нині залишається актуальною потреба безстороннього відтворення низки подій, з яких воліли б виділити обставини повернення руської церковної делегації начолі з митрополитом Київським та всієї Руси Ісидором в землю свого пастирського служіння, а також наголосити на тих фактах пофлорентійського двадцятиліття, смислове забезпечення яких надає їм регіонального та загальнохристиянського значення. А безпосередній початок цим подіям поклала венеційська акція, коли ряди руської соборної місії залишили монах Симеон та боярин Фома. Зазвичай цей вчинок мотивують протестом втікачів проти унійних рішень, а також їхніми особистими непорозуміннями з митрополитом Ісидором, якого 17 серпня 1439 р. під час перебування у Венеції уже в сані апостольського легата провінції Литви, Лівонії та Лехії, було піднесено до гідності кардинала титулу св. Петра та Марцеліна [Korzeniowski J. *Analecta Romana, Cracoviae* 1894.- P. 31-32]. Без сумніву, якийсь вплив на рішення Симеона й Фоми мала всемогутня традиція – унійний фоб, що з наближенням до отчих меж проявився також в учині Суздальського єпископа Авраамія, який також зрікся своїх співмандрівників у столиці Угорщини – Будині. Але означена практика самотнього повернення додому продовження не мала, а, отже, кількість бажаючих першими дістатися Москви і на догоду великому князю розповісти про унію, виявилась одиничною та без історичних аналогій. Проте назагал позитивізм у ставленні до уніатів та справи, яку вони представляли, схоже переважав. У кожному разі безрезне звернення до православних

парафіян Польщі, Литви, Лівонії та Московського царства, яке митрополит Исидор виголосив у Будині й розіслав у вигляді Окружного послання – радості про Флорентійську унію, мало значний резонанс. Під цим оглядом нам видається слушним реконструювати звернення митр. Исидора за кількома церковнослов'янськими списками та навести його в цілому: «Милістю Божою Сидір, преосвященний архієпископ Київський та всієї Руси, легат від ребра апостольського сідалища Польського і Литовського і Німецького, всім і всякому христовірним з додатком своєї віри (зичу) вічного спасіння в Господі. Радуйтеся і веселіться всі нині суцї в Господі Церква Східна і Церква Західна, що стільки часу були розділені та одна до одної ворожі, нині істинним поєднанням об'єдналися в свою первісну злуку і в мир, і в спокій, і в любов, і в давне єдиноначальство без усілякого поділу. Всі ж христоімениті люди, як латиняни, так і греки, та всі, що підлягають соборній Константинопольській Церкві, якими є русини, серби, волохи та всі інші християнські племена, прийміть ту святу і святопресвяту єдність та єдиноначальність з великою духовною радістю і з честю. Передовсім молю вас усіх од імені Господа нашого Ісуса Христа, Який з нами створив милість, щоб ніякого роздору з латинянами у нас не було, тому що всі є рабами Господа Бога і Спаси нашого Ісуса Христа і в ім'я Його хрещені: один Бог, одна віра та одне хрещення, тому б у вас мусила бути одна згода, і спокій, і мир в Ісусі Христі. Ви ж, латинські племена, тим всім, що є грецької віри, істинно віруйте, без усілякого розмірковування, бо є всі хрещені і хрещення їхнє святе та визнане Римською Церквою. Римські церкви є істинні і так само, як ті церкви, хрещені; і щоб далі між вами не було жодних злих наміслів про ті справи, отже, (щоб) як латиняни, так і вишеназвані греки єдиної Церкви воліли, бо одним єдиною є. І коли ви, греки, перебуваєте в землі латинській, де є латинська Церква, сміливо приходьте на богослужіння, шануйте тіло Христове, смиренным серцем віддавайте Йому честь та покору, як і в своїх церквах робите; а каяття приносьте латинським священикам і тіло Христове від них приймайте. А латиняни повинні йти до їхньої (грецької – В.Ш.) церкви, слухати божественну службу й з теплою вірою кланятися тому ж тілу Христовому, бо правдиве Христове тіло і те, що свячене грецьким священиком на квасному хлібі, і те, що свячене латинським священиком на солодкому хлібі, тому належить обидва визнавати – прісне й кисле. Нехай латиняни приходять також до священиків грецьких і приймають від них Причастя, бо й те, і се одно є. Так бо вселенський собор після багатьох запитів та досліджень божественних писань вирішив на розголошеному урочистому засіданні, що відбулося в святій та в Божій церкві м. Флоренції від року Господнього втілення 1439-го, місяця

липня¹, в день шостий» [Цит за: Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI-XV вв.).- М., 1875.- С. 159-160].

З виголошенням та поширенням цього пастирського послання делегація на чолі з митрополитом Исидором відбула до Кракова, де була здобула зичливого вітання канцеляра Олесніцького, а потім мала можливість відправити богослужіння за східним обрядом та поділитися вітхою про християнське замирення. Квітневими днями 1440 р. теж радо вітали делегацію в Перемишлі, а в першій половині травня митрополит Київський прокламував унію у Львові [Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. І Исидорова унія // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка.- Л., 1908.- Т. LXXXV.- Кн. V.- С. 9], незважаючи на те, що частина галицького духовенства, в т.ч. львівський архієпископ Ян Одровонж, підтримувала базилейців. Липнєве перебування митрополита Исидора у м. Холм було також ознаменоване розпорядженням, згідно з яким латинський та православний єпископи урівнювались у своєму достоїнстві.

У серпні 1440 р. митр. Исидор перетнув кордон Литовського князівства і за якийсь час дістався збуреного вбивством великого князя Жигмонта столичного міста Вільна. Однак поділитися радістю про унію святитель не зміг. Причиною того стала позиція Віленського латинського єпископа Матвія, який, незважаючи на правочинність Фераро-Флорентійського собору, що, зокрема визнав рівнорядність православного обряду, не допустив справлення служби Божої митрополитом Исидором, а церковному союзу на тлі Литовського князівства надав відтінків ще більшої умовності.

Значно краще все складалось митрополиту Исидору в корінних землях України, що тоді знаходилися під державним протекторатом Литовського князівства. Принаймні місцеві хроніки записали, що гостини митрополита Исидора в тутешніх краях були до вподоби «всій купно христойменній людності» [Hildebrand H. Liv, - Est.und Curlandischen urkundenbuch.- B. IX.- Bearb. Von Berb A.Hollander, Riga, Moskau, 1900.- S. 94]. Зокрема, став на бік митр. Исидора володимирський єпископ, а також княжі та боярські родини Четвертинських, Збарзьких, Острозьких, Вишневецьких, Загоровських, Семашків, більшість з яких виводили своє походження від великого київського князя Святополка Ізяславича (1050-1113). Був для цієї підтримки й пригожий політичний підклад –

¹ У більшості старослов'янських списків цього звернення митрополита Исидора натомість місяця «іюль» помилково вживається «іюнь».

національно-церковна боротьба під проводом волинського князя Свидригайла, який діяльно підтримував унійні заходи.

Влаштували теплий прийом митрополиту Исидору і в Києві, куди провідник унії прибув у грудні 1440 р. У будь-якому разі з цієї нагоди київський князь Олександр Володимирович (Олелько) видав грамоту, в якій розпорядився передати митрополитові всі маєтності святої Софії [Акты исторические, относящиеся к России...- СПб., 1841.- Т.1. - С. 259]. Підтвердили юрисдикцію митр. Исидора ченці Печерського монастиря. Про гостинність, якої удостоївся предстоятель Руської Церкви у «матері міст руських», можна судити і з того, що митр. Исидор перебував у Києві упродовж всієї зими 1440-1441 рр.

Прихильним до апостола унії виявився також Смоленськ. Цю обсервацію ґрунтуємо на вчинкові князя Юрія Лінгвіновича, який ще до прибуття митр. Исидора наказав ув'язнити його колишнього співпідорожника, учасника Ферраро-Флорентійського собору, а згодом заперечника унії монаха Симеона.

Правда, разом з підкресленням загальної прихильності до справи, що персоніфікувалась з ім'ям митрополита Исидора, і тим породженими оцінками на кшталт: «Митр. Исидор, Флорентійська унія приносили до Києва саме то, чого хотіла християнська душа українського народу» [Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні.- Рим-Нью-Йорк, 1976.- Т. II. Ч. I.- С. 223], не слід нехтувати випадками стриманості й обережності, а бувало й ворожого ставлення до того, що було прийнято на Ферраро-Флорентійському соборі і що презентував у власній особі митрополит Исидор. Бо, скажімо, попри відверту толерантність київського князя Олександра Володимировича, він таки «пропустив у грамоті, виданій Исидорові, титули папського легата та кардинала» [Голубинский Е.Е. История Русской Церкви.- М., 1900.- Т. II. Ч. 1.- С. 451]. І у Львові, - за словами хроніста другої половини XVII ст. Б. Зиморовича, - «Русини дивилися неприхильно на те, що Исидор правив службу Божу у східному обряді при головному престолі латинської архикафедри» [Zimorowicz V. Leopoldis triplex.- L., 1634.- P. 86]. За неприховано упередженим свідченням Симеона Суздальського, митрополит Исидор «в Києві та Смоленську поминав в перших папу римського і не згадував православних патріархів, а князі не сміли протестувати проти того, бо мали над собою латинську зверхність» [Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею.- СПб., 1880.- Т. VI.- С. 56].

Втім, не думали здавати позиції й противники Папи Євгена IV. Так наперекір тому, як непевно, але все-таки йшла Русь на світло Риму, вони у нас уже відомих особах Краківського єпископа Збігнева Олесницького та єпископа м. Вільни Матвія та Ризького архієпископа

Генінга – знайшли ревних симпатиків «антипапи» Фелікса V. І не дарма на римському процесі 1451 р., що може сприйматися за суд над базилейцями, Віленському єпископові Матвію інкримінувалося уневаження постанов Ферраро-Флорентійського собору, а Ризькому архієпископові Генінгу дорікалося за те, що він, кажучи словами Папи Євгена IV, «вчинив кривду нашому улюбленому синові Исидорові, Руському Кардиналові і переслідував його з своєю відомою спритністю» [Hildebrand H. Liv - Est., und Curlandisochen...- S. 667]. На шляху митр. Исидора до Москви ці загострення добра не віщували. Провесінь 1441р., час, коли митр. Исидор зайшов у Москву, став того очевидним підтвердженням. Дізнавшись, що «въ грекахъ» знайшлись противники церковного об'єднання, великий князь та його ближче оточення зайняли щодо унії, а власне й до тих, хто їй симпатизував, однозначну ворожу позицію. Неприйняття ухвал Ферраро-Флорентійського собору, що в посланні до візантійського імператора великим московським князем Василієм називався «суемысленнымъ» [Попов А. Историко-литературный обзор...- С. 162], ув'язнення митр. Исидора, якого було обізвано «ереснымъ прелестникомъ та учителемъ волковъ» [Там само], соборне прокляття уніатів – то лише головні з пасій, що мали місце у часовому відтинку між в'їздом руського першоєрарха до Москви та втечею з неї 11 вересня 1441 р. Але й вони, поза всілякі й заледве чи всі правдозгідні описи, увиразнили московське ставлення до унії, висвітлили суть інквізиційних методів у покаранні її прибічників. А що наведені заходи не були okazією, показали аналогічні події в Твері, де усунутий від духовної влади, посаджений у в'язницю і сприянням вірних звідтіля визволений митр. Исидор змінив участь московського в'язня на тверського заточника. І сталося те вже не з поупущення місцевого єпископа, за чією згодою судили в Москві митр. Исидора як еретика, а з власної волі тверського князя Бориса Олександровича, у володіннях якого сподівався знайти прихильність високоповажний ізгой.

Дещо краще складалося митр. Исидору згодом, коли він на зворотній дорозі з Московії дістався Литовського князівства. Зокрема, ліпшого прийняття удостоївся невільний мандрівник в етнічних землях України. Діставшись її кресів з гнітючою сумою московсько-тверських вражень, він без ексцесів відвідав Галичину, а потім відбув у столицю Угорщини, король якої був також правителем Литви та Польщі. Тут, у Будині, митр. Исидор мав бесіди з Володиславом III Варненьчиком. Наслідком цих переговорів став королівський привілей, що 9 червня 1443 р. був урочисто прочитаний перед угорським сеймом. За цим актом християни Східного обряду отримували право вільного сповідання «у всіх посіlostях» королівської держави, а отже в юридичному статусі

урівнювалися з католиками. В декреті, між іншим, підкреслювалось: «Усім церквам та їхнім єпископам або владикам прелатам, клірові та іншим церковним особам того ж обряду грецького і руського такі всі права та вольності, способи, звичаї та всі іmunітети рішили ми навіки признати, оцим (декретом) визнаємо, які всі церкви наших королівств Польщі та Угорщини і їх Архиепископи, Єпископи, Прелати та інші церковні особи за звичаями Римської Церкви покористовуються та втішаються. Хочемо також і оцим вирішуємо, - сповіщалось далі в привілеї, - щоб відтепер ніхто з достойників ... зокрема одначе земель наших Руси і Поділля та інших їхніх аннексів, в юрисдикцію згаданих Єпископів, Владик Прелатів цього ж обряду грецького і руського не вмішувалися ані в суди священників та парохів, передовсім в справи подружні чи розлучень; також нехай не перепиняють їм яким-небудь способом без огляду на це який-небудь дотепер існував би противний звичай на згаданих землях» [Чубатий М. Історія...- Т. II. Ч. I.- С. 202]. З тим православно віруючі Речі Посполитої, Литви та Угорщини отримали правове затвердження унійних постанов Ферраро-Флорентійського собору. Цей акт виняткового юридичного значення тим більше значить, що був ухвалений Володиславом III – угорським королем, який міцно тримався римської орієнтації, однак задля «спасіння душ вірних та для збереження святої віри в стані солодкого миру» [Там само] зумів подолати конфесійний егоїзм.

Після цього апофеозу в Будині митр. Ісидор звернув свої кроки до Риму. Вкладався той намір у задалегідь продуманий план митрополита Київського та всієї Руси чи виник спорадично під тиском поточних обставин, розмірковувати не беремось. Певні, однак, що якийсь вплив на прийняття цього рішення мало фактичне «відірвання церкви Московського князівства від Київської митрополії» [Ліковський Е., єп. Берестейська унія (1596).- Жовква, 1916.- С. 18], позиція великого князя Казимира Ягайловича та його литовських однодумців, що симпатизували «антипапі» Феліксу V, а також військові та політичні чинники, серед яких особливо виділялись наступальні дії польсько-угорських військ проти турків в доварнський період. Напевне знав митрополит Ісидор і про московських непримиренних, що поспішили заявити Візантії про своє розуміння унії. Принаймні, три листи, що збереглися, підказують таку ймовірність. Так, у першому з них, що датований 1441 р., сповіщалося про осуд митр. Ісидора як єретика, а от Константинопольського патріарха Митрофана II (1440-1443), теж, до речі, уніата, автори листа ще називали стовпом правовір'я. З більших рацій виходили укладачі другого допису. Вказуючи на «труднощі далекого та непрохідного подорожування» [Чубатий М. Історія...- Т. II. Ч. I.- С. 224], вони не лише

анафематували митр. Ісидора, але й просили патріаршого благословіння на самовласне поставлення московського митрополита. Щодо третього листа, який було написано після обрання Московським митрополитом Рязанського єпископа Йони у 1448 р., то його до Царгороду надіслано не було, щоб, як думає історик, «у відповідь не стягнути на себе виразних клятв та відлучень від церкви» [Там само]. Але й з того виразно бачимо: чи не вперше після Ферраро-Флорентійського собору, яким в черговий раз було заступлено магічну повноту семи вселенських християнських форумів, православна Церква Московського князівства з вигляду скромно заявила про свою згодом настирливу претензію стати автокефальною.

Ще одна проблема, яка перешкоджала запровадженню унії і яку міг порушити митр. Ісидор під час зустрічі з Римським Папою липневими-серпневими днями 1443р., стосувалася забобонності та полемічної «захланності» йому відданої під пастирський послух православної людності. Принаймні, лист Збігнева Олесніцького до Папи Миколая V від 1451 р., в якому відправник визнавав, що «Ісидор стремів касувати різні забобони та спокусливі блуди» [Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в р. 1498-1506 // Записки Українського наукового товариства в Києві.- К., 1909.- Кн. IV.- С. 102], а також відзначав, що митрополит Київський та всієї Руси проповідував «унію відповідно до точок, на котрі обидві сторони пристали», сіючи при цьому «чесну католицьку віру» [Там само], дозволяє віднести це питання до злободенних. Однак на разі, опираючись лише на частинку того джерелознавчого багатства, яким би можна було скористатися при розритті цього предмету, виокремимо провідне – з прийняттям христинства успадковане й на часі актуалізоване переконання частини православних, особливо в межах Московії, про неможливість церковної спілки з латинянами. На таку чи подібну точку зору напроваджували вже відомі полемічні «заощадження», а також ті, що з'явилися в церковному обігові Руси зовсім недавно. Серед останніх: «Супліка патріарха Германа з латинянами», «Суперечка Панагіона з Азимитом», «Тактикон» Никона Черногорця, полемічні твори проти латинян Солунського архієпископа Ніла, «Заперечення на «Епіграфа» Григорія Палами. До числа полемічних трактатів, які поширювалися в Русі-Україні з початку XV ст., відносимо також «Слово Григорія митрополита як тримають віру німці.» Написане між 1415-1419 рр. литовсько-руським митрополитом Григорієм Цамблаком, воно вмістило тривіальний перелік латинських хиб, увага до яких неймовірно зросла в 40-х роках XV ст.

Напрочуд швидко став «обростати» антиунійним дисонансом і через те виглядати «богомерзотним штукарством» собор Ферраро-

Флорентійський. Це вкрай негативне ставлення до унії з боку певних північно-руських кіл можна хіба що вподібнити позиції, яку займав піонер та незмінний гегемон полемічної боротьби – візантійський ортодоксально-екстремістський клір. А він, завжди готовий випустити полемічне жало, тільки й чекав слушного моменту. Як на те, події поточного часу надіям царгородських ретроградів сприяли аж надто: 1 серпня 1443 р. перестало битися серце прибічника церковного об'єднання патр. Митрофана II; у наступному 1444 р. на полі борні під Варною разом з тисячами хрестоносців навіки схилили свої голови любомудрий кардинал Чезаріні та світлої вдачі польський король-лицар Володислав III. За таких втрат прихильникам церковного об'єднання на православному Сході було вельми сутужно і жилося більше з мрій про сприятливіше прийдешнє. Своєрідною спробою його наближення вважаємо благословіння Папи прибулому до Сієни митр. Ісидору повернутися «до Царгороду й на Русь» [Eubel C. Hierarchia catholica medii aevi... Vol. II (1431-1503).- 1914.- №55]. Відомо, що веління святішого отця кардинал та легат Апостольської Столиці виконав з притаманною йому обов'язковістю: він в оперативному порядку відбув у Константинополі, де й справляв архієрейський послух до 1448 р. Що стримувало литовсько-руського першосвятителя протягом такого тривалого часу від подорожі на Русь сказати важко. Однак, очевидно, що і в ці роки митрополит Ісидор не цурався обов'язків пастиря Русі. У кожному разі можна сміливо припускати, що поставлення Перемишльського східно-католицького єпископа, висвячення Константинопольським патріархом Григорієм Маммою (1443-1451) Володимирського єпископа Данила та хіротонізація Львівського митрополита Йоакима, як і царгородське прийняття послів, відряджених київським князем Олександром та його дружиною Настею, відбувалися не без особистої участі або сприяння митр. Ісидора. Хоча, зрозуміло, ідеалізувати обставини святительської праці Київського митрополита не слід. Інакше вступимо в суперечність зі змістом уже згаданого листа Гнезненського єпископа Збігнева Олесніцького до Папи Миколая V, в якому разом з описом арешту митр. Ісидора, що на впевнення відправника стався «через змову князів, котрим було прикро, що його наука нищить їхні блуди та прості забобони» [Бучинський Б. Змагання до унії...- Кн. IV.- С. 103], між іншим, зазначалось: «А коли ті князі цілих десять літ домагались, щоб він втратив свій престол, та загрожували, що вийдуть з власті того престолу і піддадуться просто Царгородському патріархові, він втратив свій престол і на се годився Царгородський патріарх, що зараз назначив іншого на цю митрополію» [Там само].

Природна річ, вболівав руський першоєрарх в екзилі не лише про номінації. Він знав про церковні незгоди між Москвою і Києвом, відав про те, що московську владу непокоїла лояльність Київграда до його власної персони та справи, якій віддав стільки зусиль. Щонайменше з інформацій, якими володів Царгородський патріарх Григорій Мамма, міг довідатися митр. Ісидор про листування Московського митрополита Йони з київським князем Олександром Володимировичем (1440-1455), в якому, з-поміж іншого, подибуємо й такі зізнання: «І сам, сину, знаєш, що з причини великих церковних негараздів і до цього часу в святій руській митрополії не було митрополита: не було до кого посилати, - жалівся митр. Йона, - (цар не такий, а ні патріарх не такий), (що), розмисливши, до латинян наблизилися, а не так, як то нашому православному християнству спочатку заповідано» [Русская историческая библиотека...- Т. VI.- С. 559].

Цікаво, що у відповіді на лист київського князя Олелька високодостойний Царгородський патріарх велів шанувати митр. Ісидора як правовірного, а Флорентійську унію – вважати актом справедливим. В українському перекладі оригінального тексту ця святителява настанова передається такими обнадійливими словами: «А коли прийде до вас преосвященний митрополит Київський і всієї Русі та всесесний кардинал кир Ісидор, у Святім Дусі улюблений брат і співслужитель нашого смирення, то він навчить вас і вкаже вам все словом і ділом» [Попов А. Историко-литературный обзор...- С. 330]. Але, як знаємо, митрополиту Ісидору відбути на Русь ні тоді, ні пізніше так і не довелося. Близчий перебіг подій, а саме смерть Папи Євгена IV у 1447 р., позиція його наступника – Папи Миколая V (1447-1455), який «похвальні обряди східної Церкви» [Чубатий М. Історія...- Т. II. Ч. I.- С. 211] боронив приводити до змішування із західними, а останні вважав єдино правильними, та ще упокоєння Іоана VIII Палеолога (1448 р.) і поразка хрестоносних військ у битві на Косовому полі доцільність візиту митр. Ісидора у Русь практично знімали. Адже без царгородського унійного патенту, поза іншими й також вагомими чинниками, їхати до Литовського князівства, й поготів – до Москви і там запроваджувати унію було не тільки ризиковано, але й небезпечно.

Щоб в тому пересвідчитися, вкажемо на антиунійні вакханалії, що їх пережила Візантія, де в пастку огульно цькованих уніоністів потрапили навіть сановні особи. Зрештою тамтешні нескорені змусили покинути Царгород митр. Ісидора, а з проголошенням унії у царгородському соборі «Голія Софія» 12 листопада 1452 р. – і Константинопольського патріарха. Ця спокуса реваншизму ставилася противниками унії в ні що навіть перед очевидною смертельною

загрозою державній незалежності Візантії з боку турків. Апофеозом нігілізму, з яким сприймалися аргументи про відсутність релігійних причин християнського розколу та конечну необхідність церковного об'єднання, стала заява Лукаса Нотараса: «Краще є в місті бачити владу турецького турбану, ніж латинської тіари» [Vasiliev A.A. History of the Byzantine empire (324-1453). Second English edition, revised. Madison: University of Wisconsin Press, 1952.- 647 p.]. 29 травня 1453 р. відчайдушна зухвалість репліки цього високосановного поважника набула сили історичної реалії: Візантія як держава православних греків перестала існувати. З цією катастрофою митр. Исидору, який тієї пори вже встиг повернутися до Царгорода, судилося пережити ще одну драму – стати очевидцем падіння Візантії, яку він вкотре і з поспіхом залишив, щоб кликати небайдужі серця на її порятунок. Як при цьому утриматися від наведення самотньо-надричних, а разом з тим і віщих слів послідовного речника Флорентійської унії митр. Вісаріона: «Той, хто замикає очі на світло, - доводив він своїм нечулим опонентам, - губить себе і грецький народ, а також наводить небезпеку на всі християнські народи й країни... Я зможу виправдатися перед нащадками, - з відчаєм прорікав митр. Вісаріон, уже не в змозі запобігти сліпій упередженості заперечників церковного об'єднання, - що не брав участі в погубнім розколі, який несе незчисленні нещастя грецькому народові» [Migne J.P. Patrologiae cursus completus, series Graeca.- Vol. CLXI.- Parisius, 1866.- P. 243].

Втім ця повчально-застережлива історія візантійського зразка лише слугує ілюстрацією того, що гіпотетично могло б статися за умови повернення в межі Русі литовської та Московського князівства митр. Исидора. Однак, повторюємо, руський першоєрарх до своєї пастви не повернувся. Цим фактом значною мірою було визначено своєрідність тих процесів, поштовх яким дала нарізно пігментована Флорентійська унія. Суть означеного полягає в тому, що русько-литовський провід, теж не без певних асимпатій, все-таки поволі долав вікові упередження, тоді як «владсть імуці» Москви та їм духовно підпорядковані на угоду всемогутній традиції занесли Дамоклів меч над унійним ідеалом. Ця принципова відмінність наклала незгладний відбиток на розвиток двох сусідніх держав, лінії життя яких нерідко перетиналися, а то й перепліталися на церковно-релігійних позначках. У часі, що презентуємо, це взаємопов'язане функціонування конфесійно різновекторних систем охоплювало генеральні політико-ідеологічні напрямки, одним із індикаторів яких стала проба на унію. Зрине тому свідчення – Віленська угода між Московією та Річчю Посполитою про взаємну допомогу. Підписана у 1449 р., тобто невдовзі по тому, як святительське місце

Московського митрополита посів Рязанський єпископ Йона, ця двостороння угода зафіксувала московське розуміння непростого дилеми визнання-невизнання митр. Исидора духовним зверхником Руси.

Цей крен у політиці Речі Посполитої було закріплено привілеєм польського короля Казимира від 31 січня 1451 р., в якому спільно вироблене рішення пояснювалось так: «... гадавши і добрь смотривше сь нашимь братомь великимь княземь Васильемь Васильевичемь и сь нашими князьми и паны, сь нашою Радою, полюбили есмо себь отцемь митрополитомь Іону... и дали само ему столець митрополичь Кіевский и всея Руси» [Сборник императорского русского исторического общества.- СПб., 1882.- Т. XXXV.- С. 564-565]. Відтак чи то з політико-державних рацій, чи з прозорливих надій на щасливе майбутнє церковні інтереси Москви, Вільна та Кракова було поставлено в одну площину. Цілком зрозуміло, що саботаж митр. Исидора світськими володарями Речі Посполитої та Московського князівства порушував канонічне право і мусив викликати невдоволення царгородського патріархату та Римської Курії. Однак прямої реакції двох духовних столиць християнства на польсько-литовсько-руське рішення не надійшло. І то не випадково. Візантія, де в мерехтливому світлі унії переважав червоний колір, невпинно йшла до свого державного скону і, стиснена турками, здоровим глуздом могла звертати погляди тільки на Захід, а «Рим сам при кінці 40 літ став холодний до справи унії і між багатьма авторитетами римської церкви виринали думки чи би не перетягти уніатів просто на латинство» [Бучинський Б. Студії історії...- Т. LXXXVIII.- Кн. II.- С. 11]. І з цієї трансформації поглядів Римської Курії не варто дивуватися, адже вона була зумовлена не лише зірванням об'єднаної процесу в межах Речі Посполитої, але й спричинювалася невдалим щепленням унії в Болгарії, Сербії, Боснії, Молдовії, тобто майже на всьому православному Сході.

Вищим виявом антиунійних заходів став безперечної достовірності Царгородський собор 1450 р., на якому трьома східними патріархами було проклято Флорентійську унію. Втім, якщо з твердженнями православних дослідників не все гаразд, все одно події на регіональному рівні робили орієнтаційні зміни з боку Апостольської Столиці явищем закономірним. Згадати б рядки з допису Збігнева Олесницького від 1451 р. «Нехай не думає Ваша Святість, - звертався він до Папи Миколая V, - що через Флорентійську унію Русини або Греки змінили свої забобони та блуди або їх покинули. Вони вперто тримаються їх і все твердять, що не вони, а латиняни помиляються» [Codex epistolaris saeculi XV // Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia t. 12.- Krakow, 1891.- S. 125]. Розвиваючи це положення, Збігнев Олесницький радив своєму адресату відірвати православних Литви від

греків і в той спосіб накинути латинський обряд. Ці міркування краківського церковного діяча по-своєму перегукуються з викладками польського короля в його листі до уславленого бернардинського місіонера Івана Капістрана, запрошуючи якого завітати в Річ Посполиту, Казимир Ягайлович пояснював: «Ми маємо великі руські країни, що хоч вони ісповідують віру Христову, але віддавна перейшли на бік Греків і держаться, і пильнують їх обряду. За такий довгий час, що минув по тім, як вони відділилися від латинської церкви, не можна було їх відірвати або відвести від темноти їх церемоній, хоч на багатьох соборах були підняті численні труди. Всі вони однодушно тебе взивають, щоб ти не вагався їх відвідати, щоб ти їх позбирав на лоно єдності церкви Божої. Є багато таких, що спонукані самою тільки славою твого імені, обіцяють виріктися давнього розділу та обряду і піти на дорогу, яку їм покажеш. Коли тебе так заняло невертане Чехів, що солодко тобі для їх спасення дізнавати усяких супротивних тобі подій та небезпечностей, тим більше повинна зрушити тебе щира прихильність Русинів. Хоч оба народи обняті хмарою блудів, то з багатьох причин невертане Русинів піде тобі легше: народ сей охочий до доброго, простий, невчений, без усякої світової науки, так що слабо боронить своїх блудів і не що інше, як тільки призвичасне та вроджена любов до обряду, в яким виховалися, наказує їм признати авторитет Св. Отця та єдність віри. Одначе ти розв'яжеш всі ті вузли сонцем твоїх діл та заслуг, розженеш і знищиш задавнену темноту» [Бучинський Б. Змагання до унії...- Кн. IV.- С. 109]. Але перебування І. Капістрана у Польській Короні з 28 серпня 1453 р. по 15 травня 1454 р. тих надій не виправдало.

Отже, якщо не переінакшувати, то без особливого ризику для правди можна погодитися з польським істориком Анатолієм Левіцьким: «Польща, - твердив він, - хотіла церковної унії, одначе не такої, яка була укладена у Флоренції, з рівністю обох обрядів. Польща хотіла унії з латинським обрядом» [Lewicki A. Unia Florenska w Polsce // Rozprawy Akademji Umiejetnosci. Wydzial historyczno - filozoficzny.- Krakow, 1899.- Т. 38, ser. 2, 13.- С. 259].

Не краще може бути рекомендований і обрядовий шовінізм православних, який дедалі розквітав і дав «щедрі» плоди в землі Московській. Не вільна від цієї вади й національна субстанція, де також не було сприйнято латинізаційного проекту єднання, який був розроблений на католицький манір і здавався спробою полонізації. З ознаками такого усвідомлення Русь литовська, все частіше позираючи в минуле, воліла самовизначитись, тобто знайти своє історичне «обличчя». У цьому схвальному намаганні вийти на власну дорогу, простувати в майбуття з поступом часу була своя специфіка : затаюючись все тугішим

вузлом церковних проблем, православні русини потрапили в коловерть поліфонічних виявів життя загальнохристиянського. Його новою прикметою була ситуація у Візантії, якій тепер назагал, а її патріархові зокрема, замовляли церковно-політичний «репертуар» турецькі володарі. А вони, за психологією калонізаторів, були всіляко зацікавлені в провалі рятівного для Візантії та всього християнського світу церковного об'єднання. Не дивно, що за святительства патр. Генадія II Схоларія (1454-1456, 1463, 1464-1465) цієї мети вже було досягнуто. Але відверто зраджена одними, унія мала ще своїх апостолів – флорентійського призову митрополитів Ісидора та Віссаріона.

Доволі активно опікувалися заходами на користь унії й Римські Папи Калікст III (1456-1458) та його наступник Пій II (1458-1464). Так, у квітні 1457 р. перший з поіменованих рекомендував львівському католицькому єпископові здійснювати щомісячний обхід вулиць міста з Найсвятішими Тайнами і виказувати всіляку побожність до ще не з'єдинених [Documenta Pontificum historiam Ucrainae illustrantia. Analecta OSBM.- Ed. A.Velykyj.- Romae, 1953.- V. 1.- 136 p.]. 3-го вересня 1457 р. він же звернувся до грецького духовенства з листом, в якому, з-поміж іншого, пояснював питання filioque так, як його було трактовано на Ферраро-Флорентійському соборі. До того ж 16 січня 1458 р. папською буллою єпископом Галича було призначено царгородського інока Макарія [Там само.- Р. 138-139]. Цим же днем датовано лист до польського короля з проханням прийняти і підтримати «електа галицького» [Там само.- Р. 140], щоб той міг з Божою допомогою успішно виконувати свою пастирську повинність. Зрештою 1458 р. датується висвячення на митрополита Руси «ревного для справи релігії, освіченого, чистого життя, чесних звичаїв, з розумом у справах духовних та оборотного в людських, обдареного дарами інших багатьох чеснот» [Чубатий М. Історія християнства...- Т. II.- Ч. I.- С. 243] учня та співмитарника владики Ісидора, ігумена царгородського монастиря Григорія. З цією хіротонізацією Григорій II (1458-1473) отримав титул митрополита Київського, Литовського і «tota Russia inferiore» [Гудзяк Б. Грецький Схід, Київська митрополія і Флорентійська унія // Записки наукового товариства ім. Шевченка.- Л., 1994.- Т. ССХХVІІІ.- С. 50], тобто його церковна влада обмежувалася православними угіддями, що знаходилися в межах Польського Королівства та Великого Литовського князівства, хоча в цій же буллі Пія II Григорій іменувався також архієпископом Київським та всієї Руси. І що конче важливо, це поставлення було наслідком взаємоузгоджених дій римських та царгородських церковних сфер, ними ретельно продуманого та сумлінно реалізованого плану його втілення.

Так уже в день призначення Григорія II митрополитом Папа Пій II оповістив про прийняте рішення і дав відповідні настанови польському королю, великому литовському князю, єпархіальним органам Київської митрополії, а ще довів цю новину до відома духовенства та мирян м. Києва. Прикметно, що в листі до Казимира Ягайловича римський архієрей брав під захист царгородських претендентів на Київську митрополію, а діючого Московського митрополита Йону називав поріднею «беззаконня і зла» [Там само] та зауважував право його вигнання. А це означало, що з окресленням географічних меж відновленої Київської митрополії, володар Польщі отримував право касації і як належало скористався ним, відмовивши Московському митрополитові Йоні в раніше визнаних за ним правах на православні єпархії Речі Посполитої.

Таким чином, Київська Русь, відрекомендована Папою «долішньою частиною», і Московське князівство – «руська горішня частина» [Чубатий М. Історія християнства...- Т. II. Ч.І.- С. 243] канонічно відокремилися, а з тим ліквідувався уже штучний утвір, за яким званий «Митрополитом Київським та Всієї Руси» першоблудитель руської Церкви перебував у Володимирі на Клязьмі та Москві. Неважко здогадатися, що прийняття митр. Григорія сімома з дев'яти православних єпископів Речі Посполитої (крім Чернігівського та Брянського єпископів, які перейшли під церковну зверхність Москви), як і наступне понехтування звернень митр. Йони литовськими душпастирями, не могло витворити доброго настрою в Москві. Ще б пак! Спільною згодою Риму та Царгороду, а потім і польсько-литовського проводу свідомо негувались плідні наслідки церковно-адміністративної діяльності митр. Йони, що були позначені висвяченням єпископів Смоленська (1454) і Полоцька (1458), а в роках 1451-1459 – місцєблудителів Чернігова, Турова, Володимира, Луцька. Водночас були зведені на марне дипломатичні зусилля посольств митр. Йони до короля Казимира в 1451 та 1454-1458 роках, які опікувалися питаннями церковної централізації, юридичного підпорядкування, гарантій держави на церковне майно тощо. Доценту наповнила чашу московського обурення пропозиція польського короля, який надіслав лист до великого князя з проханням визнати легітимним поставлення митр. Григорія. На це звернення Казимира Ягайловича Москва відповіла спорядженням власного посольства, аби, звичайно ж, відмовити королю Польщі від прийняття митр. Григорія [Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. II Митрополит Григорій // Записки наукового товариства ім. Шевченка.- 1909.- Т. LXXXVIII.- Кн. II.- С. 9]. Разом з тим, задля обміркування невідкладних проблем, що виникли зі зміною на церковному полі Польсько-Литовської держави, у

1459 р. було скликано Московський собор. Його учасниками були лише церковні презентанти Московського князівства, які також одноставно проголосили «не відступати від святої московської церкви та від митрополита Йони» [Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви.- Париж, 1959.- Т. 1.- С. 365], а «до відступника від православної віри Ісидорова учня Григорія... не приступати» [Там само]. В образній формі декларація цієї стратегії засвідчувала, що Московська церква знялась з візантійської кітьми і, виходячи в море «самостійного» плавання, виявила готовність підняти прапор автокефальності. Вихідним мотивом церковної поведінки Москви знову стала її антипапська і особливо протиунійна позиція. Беручи початок в реакції Москви на ухвали останнього вселенського собору, з яким приходив до столиці князівства митрополит Ісидор, ця принципова лінія московських ідеологів зверне увагу відомого російського історика С.М. Соловйова, який, зокрема, писав: «Флорентійський собор та поведінка Ісидора... змусили північно-східну Русь остаточно і гостро висловитися щодо об'єднання з Римом; зрозуміло, що рішучість московського уряду триматися батьківського передання, давнього благочестя і не допустити жодної новизни у церкві належить до числа явищ, які визначили майбутню долю східної Європи» [Соловьев С.М. История России с древнейших времен.- М., 1854.- Т. IV.- С. 301].

Водночас Московська Церква зайшла в опозицію не лише до Риму, а й до Константинополя. Ідейною основою цієї амбіції стала візантійська «теорія богообраності народів та наступності царств» [Малинин В. Старец Филофей, инок Елеazarова монастыря // Труды Киевской духовной академии.- К., 1901.- Т. II.- №8, август.- С. 537], згідно з якою влада «самодержця Ромейв» поширювалася і на справи духа, тобто релігії та Церкви. Виснувана в боріннях «старого» й «нового» Риму, вона тепер підказувала необхідність свого застосування в Московії, де знедавна успіхи політико-державні стали інтенсивно переводитись в ідеологічно-духовний капітал. Своє оновлене обґрунтування ця вже спрактована теорія знайшла в низці творів про Ферраро-Флорентійський собор 1438-1439 рр. Майже всі вони були створені в кінці 40-х – на початку 50-х років XV ст. і в переважній більшості називають своїм автором або приписуються учасникові цього вселенського собору ієромонаху Симеону. З досить значної кількості списків та редакцій повістей, переказів, сказань, а також відомостей про згаданий собор вкажемо лише на головні. Це «Сказання невідомого суздальця про Флорентійський собор», «Подорожня нотатка про Рим», «Сказання Симеона Суздальця про Ісидорів собор та його ходіння», «Повість Симеона Суздальського про восьмий собор». Окремої згадки

потребує «Слово вибране з святих писань проти латинян та сказання про підготовку восьмого латинського собору» – великий за обсягом твір, що вийшов значно пізніше, у 1461-1462 рр., і в композиційному плані складався з трьох досить самостійних частин:

а) повісті про Флорентійський собор;

б) розповіді про відпадиння латинян від правої віри з переліком відступів;

в) похвали великому князю Василю Васильовичу.

Справа в тому, що належність «Слова вибраного» ієромонаху Симеону категорично заперечувалась Є. Голубинським. Однак наявність у його тексті прямих вказівок на учасника собору та ім'я автора (як-от: «Мнѣ же Симеону о томъ почюдившуся, понеже видѣль, како скоро папа изыде»; «И ему же ко мнѣ толма едва рекшу: «О Симеоне, духовниче русіосъ»; «Намъ же то видѣше плачюшимся»)) дозволяє взяти аргументи авторитетного історика Церкви під великий сумнів [Павлов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян.- СПб., 1878.- С.201-205]. Певна річ всі ці твори вимагають ретельного вивчення та критичної оцінки, але наразі зауважимо спільне – їхню щедрість на вигадки та всілякі гіперболізації, які в своїй головній частині або погано в'яжуться з документальними свідченнями хроністів собору, або взагалі їм не відповідають. Так, описуючи соборні дискусії, ієромонах Симеон констатує, що біскуп Іоан Болонський, який було спробував заперечити Ефеському митрополитові Марку, враз помер, а імператор, який також гнівався на православного ортодокса за його непоступливість, тієї ж миті впав «у вельми велику недугу» [Черепнин Л.В. К вопросу о русских источниках по истории Флорентийской унии // Средние века.- М., 1964.- Вып. 25.- С. 176-187]. На довершення того флорентійський архімандрит Амвросій, якого Папа викликав для участі в миротворчих переговорах, на здивування всіх присутніх також помер [Павлов А. Критические опыты...- С.205]. Не інакше як підкуп кваліфікувалося матеріальне утримання членів візантійської делегації коштом Римського Папи. Виходячи з такого розуміння, автор «Слова вибраного» не без цинізму та казуїстичних викрутасів культивував думку про вищість московського православ'я в порівнянні із знадjenим унією та ще й підірваним турецькою експансією візантійським православ'ям. «Думка про неможливість союзу з латинянами, - підсумовує наші спостереження проф. Ф. Делекторський, - проходить через усі сказання, в яких описується історія Флорентійської унії і забарвлює цю історію в суб'єктивний, виключно російський колір» [Делекторский Ф. Флорентийская уния (по древнерусским сказаниям) и вопрос о соединении церквей в древней Руси // Странник.- СПб., 1893.-

№10.- С.259]. Без сумніву, сприяв церковній роботі по ревізії московських поглядів і великий князь Іоан Васильович, для якого повеління турків у 1470 р. зняти з церков хрести та дзвони асоціювалося з кінцем православ'я.

Таким чином, намагаючись окреслити духовні орієнтири, які визначили церковно-релігійне життя Москви, Вільна та Кракова постфлорентійського двадцятиліття, можемо підсумувати:

- надії на церковне зближення, об'єднання та мирну співпрацю в Христі улюблених братів та сестер Речі Посполитої були змарновані: іони Флорентійської унії не зміг подостатком абсорбувати ні православний, ні католицький організм литовсько-русько-польської держави;

- негачія ферраро-флорентійських рішень на православному Сході, в т.ч. і невдалі спроби запровадження унії в польсько-литовсько-московському регіональному басейні, призвела до ускладнення православно-католицьких взаємин, що в свою чергу стало причиною наступних військових конфліктів на міждержавному рівні;

- римо-царгородське призначення митрополитом Київським і всієї Руси Григорія та його категоричне неприйняття в Московському князівстві завершило двоподіл Московської та Київської митрополій, початок якому поклато осудження провідника унії - митр. Ісидора та самовласне поставлення Московського митрополита Йони;

- унійний синдром по-різному проявився на церковних кресах Речі Посполитої й Московського князівства, що, окрім іншого, засвідчено наявністю значної кількості полемічних екзальтацій з боку московських ідеологів та їх цілковитою відсутністю в Польському королівстві та Литовському князівстві.